

Locale VRIJMAKINGEN

Waarom eigenlijk?

Het eigen gelijk op de preekstoel
ten behoeve van jongeren

leendert j. joesse

Voorwoord

Het verleden ligt achter ons en herhaalt zich niet. Alleen al de omstandigheden en de situatie waarin mensen leven, veranderen voortdurend. Misschien meer dan de mensen zelf. Toch kunnen we het verleden niet de rug toekeren. Zeker christenen past een a-historische houding niet. Je bent immers niet de eerste mens op de wereld. Je leeft ook niet los van wat mensen vroeger waren of deden. Het verleden kun je gewoon niet missen.

Dat geldt ook in de kerk en ten aanzien van wat sinds 1944 'de Vrijmaking' is gaan heten. In de 2e wereldoorlog ontstond een nieuwe kerkgemeenschap: de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt (GKv) die daarna jarenlang haar gereformeerde identiteit versterkte.

Was het een massief, uniform gebeuren in dorpen en steden van ons land? We zien drie schok- en tijdgolven van losmaking: in 1944 op 76 plaatsen, in 1945 op 149 plaatsen en in 1946 op 63 plaatsen (zie de lijst in hoofdstuk 9). Het hoogtepunt van de beweging lag dus in het jaar 1945. Gezien deze spreiding in plaatsen en tijd kan er beter in meervoud worden gesproken, over vrijmakingen. Steekproefsgewijs gaan we lokale vrijmakingen na, zoals deze gericht waren op jongeren, op het geloofsleven van een nieuwe generatie, vanuit thema's die de kerkgebeurtenissen in de jaren 1942-1950 beheersten. Met een omgekeerde verrekijker nemen we plaatselijke details onder de loep: wat bezielde gewone mensen toch?

Het Vrijmakingsgebeuren heeft het leven van velen gestempeld. Tot op heden laat dit zich krachtig voelen bij wie vrijgemaakt heet of was. Sinds 1944 werd een pijnlijke scheur getrokken in de gereformeerde wereld. Zowel bij voor- als bij tegenstanders riep het forse frustratie op. We gaan na hoe, vooral waarom, scheidingen zich plaatselijk voltrokken. Daarbij staan gewone mensen voorop: wat dreef hen tot hun kerkelijke breuk in en vlak na de wereldoorlog?

Landelijke verwickelingen zijn al vaak beschreven. Maar de vraag hangt of kerkleden volgzzaam achter hoofdspelers van beide kampen aanliepen. Gaven zij hun kerkelijk ideaal ter plekke misschien een eigen gezicht? Zochten ze geloofseenheid met anderen als Christelijke Gereformeerden, of vormden zij een eigen kring met het risico van eenzijdige ontwikkeling als aparte groep binnen het gereformeerde protestantisme?

Vanuit zulke vragen brengen we in kaart wat – zeker ook jonge - mensen dreef tot uittreding uit bestaande kerken in dorpen en steden. Alleen al om het kerkelijke leven van vandaag te begrijpen en niet in voorheen ontdekte valkuilen te verzanden, zijn zij onze aandacht waard.

1. Preken: wat zeg je wel of niet?

Aantijgingen

In het voorjaar van 1944 zag mevrouw Sara Olthoff-de Jonge het niet meer zitten. Ze kapte ermee 's zondags nog langer naar haar kerk te gaan aan het Middelburgse Hofplein. Ze zocht haar heil voorlopig bij ds G. Wisse van de Christelijke Gereformeerde Gasthuiskerk, voorheen kerk van de Afgescheidenen. Wekenlang was ze na de kerkdiensten teleurgesteld thuisgekomen. Telkens was haar predikant, dr N. J. Hommes die zich later van een dubbele naam voorzag: Eikema Hommes, in preken uitgevallen tegen 'bezwaarden'. Zij was er één van!

Ze vroeg zich af: wat was er mis 'bezwaard' te zijn over wat de synode in 1942 en in 1943 had besloten. Waarom moest ze in preken één kant worden opgeduwd en partij kiezen voor de synode? Was het niet vreemd om vanaf de kansel als groep in een hoek gezet te worden en met aantijgingen van 'opstandig' te zijn om de oren te worden geslagen?

Ze stond in de Middelburgse gemeente inderdaad niet alleen. Verontwaardigd reageerde de kerkenraad 17 februari 1944 toen de andere predikant, ds A.H. Oussoren, vertelde dat behalve zuster Olthoff ook zr Jansen en broeders Arnoudse, Goedbloed, Jongepier, Maas, Plansoen en Wondergem 's zondags verstek lieten gaan door andere kerkdiensten, namelijk die van de Christelijke Gereformeerden, bij te wonen.

De gemoederen liepen in huize Olthoff aan de Spanjaardstraat hoog op toen Nico J. Hommes als wijkdominee in april 1944 met zr Olthoff-de Jonge: 18 jaar jonger dan haar man br J. Olthoff, drukker van de Middelburgse huis-aan-huis-krant De Faam, kwam praten. Pas later, na herhaalde gesprekken, beloofde ze in juni de kerkdiensten niet weer te verzuimen. Evenwel, in januari 1945 spraken ze elkaar daarover opnieuw. En 25 januari 1945 schreef zij de raad dat ze 's zondags helemaal niet meer in de Hofpleinkerk te zullen verschijnen. Ds Hommes en de raad antwoordden daarop dat zij alleen dan mocht "breken met de samenkomsten der gemeente, als Gij alle wegen hebt afgewandeld om haar tot bekeering te brengen als Gij ondanks al Uw vermaan stuit op hardnekkige onbekeerlijkheid".¹ Het vervolg zal uitwijzen of zij inderdaad al te overhaast de kerk verliet.

Doop is ijdele hoop?

Dochter Corrie vond het in april 1944 trouwens ook welletjes. Ze ging niet langer naar catechisatie. De wijkpredikant maakte haar onzeker door zijn uitleg over haar doop. Hij benadrukte steeds dat de doop nooit echt zekerheid geeft of je echt bij Gods volk hoort, òf zij een kind van God was.

Haar probleem zat vast op haar zekerheid in het geloof. Dat werd volgens dominee Hommes bepaald door Gods uitverkiezing. Of ze een uitverkoren kind van God was, zou vanzelf blijken in haar bekering en geloofsleven. Voorlopig kon ze, zo was zijn advies, veronderstellen dat ze vóór, tijdens of na de doop een kiem van wedergeboorte had meegekregen. Merkte ze echt geloof in zichzelf, dan bleek Gods Geest werkzaam in haar. Daar had ze dan later houvast aan. Was ze niet uitverkoren, dan kwam ze niet tot waarachtig geloof en had ze geen kiem van wedergeboorte meegekregen. Dan bleek achteraf dat haar doop niet echt, niet volledig was geweest. De doop gaf haar dan dus geen houvast in haar aanvechting over de vraag of ze bij God en zijn volk behoorde.

¹¹ Briefwisseling in: Francke, *Vrijmaking in Zeeland*, p. 186 (bijl. 54 A en B).

Die onzekerheid betrof haar niet alleen. Ds Hommes maakte in zijn onderwijs een scherpe tweedeling. Hij splitste de gemeente in wedergeboren en niet-wedergeboren leden. Wie niet geloofde en zich niet bekeerde, ook al was hij gedoopt, behoorde niet bij Gods volk. Alleen uitverkorenen kregen vóór, tijdens of na de doop een kiem van bekering mee en dan alleen zij hoorden er echt bij.

Met deze levenslessen plaatste hij onder andere Corrie Olthoff voor de vraag: heb ik wel een kiem van geloof meegekregen bij mijn doop? Kun je, ondanks gedoopt te zijn, alleen maar afwachten of je echt bij Gods volk hoort? Ging dat vanzelf, of kun je er wat aan doen? Maakte God jou onzeker? Telkens werd die onzekerheid haar op catechisatie ingewreven. Als puber was ze al onzeker genoeg over zichzelf.

Aan dat psychologische leeftijdsverschijnsel zal ds Hommes niet hebben gedacht. Maar waarom een tweedeling tussen jonge mensen *met*, en jonge mensen *zonder* kiem van wedergeboorte? En hoe verliep zo'n tweedeling concreet in de gemeente? Moet je dan kijken naar jouw *geloofskennis*, of naar wat je verkeerd doet, je *zonden*? Of misschien naar de intentie waarmee je bewust of onbewust zondigt? Het waren vragen waarover Corrie erg in de war raakte, onzeker werd over zichzelf. Daar had ze geen behoefte aan.

Toen ze van haar vader bij het koffiedrinken na een kerkdienst weer eens hoorde dat ds Hommes fel had uitgehaald tegen mensen die eigen kerkdiensten verzuimden en partij kozen tégen de synode, stopte ze met catechisatie. Haar stiefmoeder steunde haar. Vader Olthoff vond dat zijn jongere vrouw en dochter te ver gingen. Een sterk karakter in een vrouw vond hij prima, maar mildheid was ook een groot goed. Zijn vrouw nam sinds voorjaar 1944 in zijn gezin inderdaad het voortouw van hun kerkelijke houding.

Synode

Wat zat de Middelburgse Sara Olthoff-de Jonge zo dwars dat ze niet meer naar haar Hofpleinkerk ging? Het antwoord zat vast op de preken van ds Hommes.

Van 25 februari tot september 1944 hamerde hij op één aambeeld: "Hebt eerbied voor de synode". Dat sloeg op uitspraken van de synode over Gods genadeverbond en de doop. Veel preken gebruikte hij om de uitspraken te verdedigen. Vooral bedoelde hij met zijn preken en uitleg dat iedereen het gezag van de synode zou eerbiedigen.

Zo paste hij Johannes 19 vers 26 toe op de synode. Volgens hem betekende dit Bijbelvers dat gemeenteleden voor de hoge kerkvergadering moesten terugtreden. En wel, zoals Maria door Jezus aan het kruis werd gemaand zich op de achtergrond te houden en zich bij de discipel Johannes te voegen. Blijkens een andere preek zag hij Hebréeën 8 vers 5 als bewijs dat de synode heilig werk verrichtte en handelde naar wat God had getoond zoals Hij zich vroeger op de berg Sinai aan Mozes had geopenbaard. Een andere keer sprak hij over Job 39 vers 7. Ook dat had volgens hem alles met de synode te maken. Zoals Job de hand op de mond legde en voor God terugdeinsde, zo behoorden gemeenteleden te zwijgen voor de synode.

Maandenlang was het schering en inslag dat ds Hommes in zijn boodschap een aanval op 'bezwaarden' inzette en hen publiek zelfs wegzette als "revolutionairen". Gemeenteleden hadden geen moeite met een enkele ongelukkige preek, wel met de voortdurend eenzijdige uitleg. Overigens ook met zijn uitlegmethode. Hij nam Bijbelse personen stelselmatig tot voorbeeld (exempels) voor zijn toehoorders. Dat heette de exemplarische preekmethode. De kritiek op zijn preken spitste zich evenwel toe op het feit dat hij specifiek en scherp zijn vermaning telkens toepaste op een bepaalde groep in de gemeente: bezwaarden die zich

verzetten tegen synodebesluiten en daardoor naar zijn idee het gezag van de synode aanvielen.

Naderhand schreef de jonge leraar van de Middelburgse MULO (meer uitgebreid lager onderwijs) Geert J. Venhuizen, geboren in het Groningse dorp Oldehove, met goedvinden van zijn vrouw Venhuizen-Roodbergen in een pamflet 4 september 1944 dat hij aan alle kerkleden adresseerde: "De bezwaarden moeten veel hooren: van den kansel wordt ons niet onzacht te verstaan gegeven dat wij op het verkeerde pad zijn". En: "De gang van zaken in onze kerken benauwt ons, het kost ons moeite en tranen".² Met de gemeente was hij sinds 1933 vertrouwd geraakt. Toen kwam hij als onderwijzer vanuit Hoogeveen naar Middelburg. Blijkens de notulen werd hij 7 maart 1940 voorgedragen voor het ambt van ouderling, niet gekozen. Later kwam zijn naam in dit verband niet meer voor.

In zijn protest en pamflet aan de kerkenraad vertelde hij dat hij met twee Middelburgse broeders in Den Haag de naderhand zogeheten vrijmakingsvergadering van 11 augustus 1944 had bijgewoond waar prof. dr K. Schilder verzet tegen de synode had bepleit. Dat sterkte hem in zijn overtuiging dat ds Hommes het in zijn preken niet bij het rechte eind had. In een tweede pamflet lichtte hij zijn bezwaren verder toe. Opnieuw had hij zich met anderen gestoten aan de preken van beide predikanten. De preek van ds Hommes op de zondag na Pinksteren 1943 zat hem kennelijk erg dwars.

Ds Hommes sprak toen over Hand. 3: 10 waarin het gaat over een kreupele die aan de schone poort te Jeruzalem zat en door Petrus genezen werd. De predikant had, aldus Geert Venhuizen, de 'schone poort' toegepast op de gemeente. Het werd "een prediking van de 'Schone Poort', een poort die wij allen hebben wanneer we teveel hechten aan onze bezittingen ... wanneer we te veel achter grote mannen aanlopen". Venhuizen meende dat dit sloeg op de Kamper hoogleraar Schilder als leider. In "het dankgebed had Dr. H. gebeden: "O Heere, verlos ons allen van onze Schone poort"; ook dat kwam erop neer dat bezwaarden niet achter grote kerkleiders mochten aanlopen. De jonge leraar vond het "eenvoudig de grootste onzin" en hoopte op een "Heilshistorische (en zuivere) prediking". Waarom hij over een heilshistorische preekmethode repte, doen we straks uit de doeken.

In de boezem van de kerkenraad vond men het in 1944 toch wat te gortig worden. Br. H.J.C. van de Woestijne legde als gemeentelid 22 juni 1944 zijn moeite neer op de tafel van de raad en ouderling P. Meliefste vroeg voorzichtig of dominee Hommes zich niet al te sterk uitdrukte. De term 'revolutionairen' die ds Hommes voor sommige leden had gebruikt, vond hij al te scherp. De notulen meldden slechts dat er met de predikant was gesproken.

Ongetwijfeld raakten zr Olthoff-de Jonge en br Venhuizen bij ds Hommes een zere plek: gewone gemeenteleden hadden pittige kritiek op zijn prediking. Schoot hij in de stress en in een kramp? Of steeg hij als voorganger boven zichzelf uit om het aangegane Bijbels debat geestelijk te overzien en leden verder te helpen. In het vervolg zal blijken dat hij de kritiek terugbracht tot een gezagsprobleem vanuit zijn autoritaire houding.

Wat bezielde zr Olthoff en br Venhuizen? Gaven zij stem aan een soort populistische beweging die korte metten wilde maken met autoritair optreden en met elitaire prediking die zij als gemeenteleden eenvoudigweg behoorden te slikken?³

² Getiteld "De liefde tot de Kerk dringt ons", 4 sept. 1944; voorbeelden zijn voorts uit: J. Francke, *Geschiedenis van de Vrijmaking in Zeeland 1945*, Terneuzen: Bareman 1978, p. 77v.

³ Eric van Duyvenvoorde, *Rebelse jeugd*, meent dat het politieke jeugdprotest in de jaren '50 de val veroorzaakte van het autoritaire establishment in Nederland.

Het antwoord schreef hij van zich af in zijn pamfletten. Het ging Venhuizen niet om een maatschappelijke discussie in de kerk over gezag, maar om de werkelijkheid van Gods genadeverbond. Dat kleurde voor hem de functie van de prediking als verbondsprediking, ook de plaats van de kerk: God met zijn genade onder de mensen; het bepaalde evenzeer de positie van gedoopte jongeren: hun zekerheid over God.

Het ging dus niet maar om een detail in het kerkelijke leven van die tijd. Het betrof het verbond dat God met zijn volk had gesloten. Het ging hem dus om Gods liefdesrelatie met zijn volk. Dat gaf de kinderdoop immers haar hoge, haar hemelse glans: God sprak in de doop zijn liefde uit in beloften, in zijn toezeggingen aan alle kinderen van de gelovigen, van zijn volk. Het ging om de verklaring van Zijn liefde aan alle gedoopte jonge mensen.

Zekerheid en zelfonderzoek

Waarom voelde mevrouw Olthoff zich in 1944 veilig bij dominee Wisse? Ongetwijfeld omdat ze in de Christelijke Gereformeerde Gasthuiskerk niet gebrandmerkt werd als 'revolutionair'. Ook waardeerde ze zijn preken.

Wisse richtte zich steevast tot alle toehoorders. Hij hoopte iedereen te brengen tot een geestelijke ontdekking van zichzelf. Iedereen zag hij van nature afkerig staan, zelfs vijandig tegenover God. Preken waren zijns inziens nodig om toehoorders zichzelf te laten ontdekken of, en in hoeverre, zij echt deel hadden aan Christus, deel namen in het leven met God.

Ook hij maakte onderscheid in gemeenteleden, misschien meer dan gereformeerden als ds Hommes. Maar dominee Wisse zette niemand weg en ging uit van Gods liefde, van Gods genadeverbond. Wel leefden veel gedoopte en belijdende gemeenteleden volgens hem in ongelof, anderen kende hij een beperkt geestelijk Godsvertrouwen toe en slechts een enkeling beleefde een diepe relatie met God. Hij vond daarom aandacht voor de vrome mens in de prediking van groot belang zodat men tot de kernvraag werd gebracht of en in hoeverre men zich op Gods weg bevond.

Voor de bewustwording van ieders geestelijke toestand ten overstaan van de Here behoorde elke prediker diep inzicht te hebben in de menselijke ziel en de manier waarop mensen schijn- of vormgeloof en een valse zekerheid koesterden en ten onrechte meenden een kind van God te zijn. Tegelijk koos hij zijn uitgangspunt in het feit dat God zich in Christus tot alle mensen richt, hen allen genade en redding en zijn koninkrijk belooft. Juist daarom moest de prediking iedereen ertoe brengen zichzelf voor Gods aangezicht te plaatsen. Wie ernstig en eerlijk met zijn eigen geloofsleven bezig was, werd door zijn prediking geraakt. Zij konden volgens ds Wisse zo de werking van de Heilige Geest in hun leven ervaren.

Daar voelde zuster Olthoff zich goed bij. Waarschijnlijk was ze zich er amper van bewust dat hierin een eeuwenoude kwestie opspeelde, namelijk over Gods uitverkiezing en bekering van mensen. Anders gezegd, over het werk van God in mensen en anderzijds de roeping van mensen zelf om tot geloof en bekering te komen.

Hoe sterk deze vragen leefden, was bijvoorbeeld gebleken in het Overijsselse *Hasselt*. Br J. Schutte had vlak vóór het uitbreken van de oorlog zijn gedachten aan het adres van de kerkenraad en alle gemeenteleden op papier gezet. In zijn brief van 14 september 1936 rechtvaardigde hij met anderen zijn onttrekking. Wat was er aan de hand?

Hij kon zich niet langer verenigen met preken van ds J. Hettinga noch met diens tucht- en sacramentbeschouwing. Waarom niet? Zijn antwoord was: "bij de bediening des Woords moet ervan worden uitgegaan dat de Catechismus in feite niet met Zondag 1, maar met Zondag 2 begint, met 's mensen ellende". Vanuit de ellendige staat van elk mens moest elke

preek worden ingericht, “want de eerste geloofswerking is niet prijs en aanbidding, maar boetvaardigheid en verbrijzeling des harten, droefheid naar Gods eer”. Met anderen kon hij daarom niet langer de gemeenschap van de gereformeerde kerken delen. Zijns inziens was er in Hasselt geen toezicht op de prediking, zodat de dominee zijn eigen gang kon gaan.

Geen incident

We stuiten hier op een van de kernproblemen die de gemoederen bezighield. In de jaren 1942-1944 spitste zich dit toe op de relatie van Gods genadeverbond en de doop van jongeren. Dat kwam in de praktijk tevoorschijn in prediking en catechese. Hoe en waarom mensen in steden en dorpen in die jaren uiteengingen, onderzoeken we in de volgende hoofdstukken.

Eerst gaan we na of het misschien in 1944 toch niet een Middelburgs incident betrof. Werden kerkleden overal in preken geprest partij te kiezen voor of tegen de synode? Werd in preken misschien zelfs afgegeven op kerkleiders die goede, dan wel verkeerde dingen schreven in kerk- en andere bladen over de spannende kwestie?

We maken een korte rondgang. Daarna gaan we op de vraag in: wat kon een kerklid van de prediking verwachten? Konden dominees – fel? – op de preekstoel ingaan op actuele, gevoelige problemen waarover een synode besluiten nam en op wat in kranten en bladen werd geschreven? Of behoorden predikanten daarover juist te zwijgen, althans publiek vanaf hun kansel?

Kerkelijke rondgang

Het is niet moeilijk een bloemlezing samen te stellen van predikanten die in preken gemeenteleden opriepen de synode te volgen, evenals van het omgekeerde. Preken werden een verdediging van, of tot oppositie tegen de synoden. Voor enkele illustraties trekken we door steden en dorpen van het westen in ons land via het noorden naar oost en zuid.

Haarlem

De spanning liep soms hoog op. Haarlems predikant L. Hoorweg, verbonden aan de Zuid-Oosterkerk, verdedigde nog op zondagmorgen 23 september 1945 ronduit de besluiten van de synode uit de jaren 1942-’44. Zijn weergave schoot sommige kerkleden in het verkeerde keelgat. Voor veel bezwaarden in de gemeente was toen in 1945 de maat vol.

Dienstdoend ouderling Wim Holsappel, die een jong gezin met vier gedoopte kinderen had, gaf er op een opvallende manier uiting aan. Na de morgenkerkdienst weigerde hij ds Hoorweg de hand te geven. Beiden verdwenen zonder een handdruk in de consistorie. Dat baarde opzien in de gemeente en gaf tumult op de Haarlemse kerkenraad. In de bespreking over het verzuim van dit handgebaar verklaarde br W. Holsappel 1 oktober 1945 dat de synodebesluiten volslagen verkeerd uitgelegd waren. Al ondervond hij in de raad begrip voor zijn conclusie, toch veroordeelde deze zijn handelwijze als dienstdoend ouderling. Besloten werd de afkeuring de komende zondag van de kansel af te kondigen, zodat de gemeente zou weten hoe de kerkenraad dacht over het verzuim. Daar kwam het niet van.

Dezelfde week werd het uiteengaan van de broeders een feit en vormde zich in Haarlem een ‘vrijgemaakte’ gemeente. Hoe dat gebeurde gaan we straks na.

Den Helder

Omgekeerd liet de Helderse predikant F. Tollenaar zich gelden. Hij liet er geen gras over groeien. Voor een groot deel waren zijn 3000 jongere en oudere leden in 1940 geëvacueerd

vanwege de aanhoudende bombardementen. Na 1941 keerden ze langzamerhand terug, maar het gevaar bleef. Want de scheepswerf bleef voorwerp van aanvallen en een groot deel verklaarden de Duitsers tot "Sperrgebiet", waar niemand dus mocht komen.

Door Tollenaars optreden in actief verzet tegen de Duitse overheersing was hij bij tijd en wijle gedwongen onder te duiken. Soms werd hij gevangen gezet. Toen hij in februari 1944 weer op vrije voeten kwam, hervatte hij zijn gemeentewerk. Sindsdien gaf hij publiek lucht aan zijn bezwaren tegen de synode. In een preek op zondag 5 augustus 1945 vertolkte hij zijn kritiek op synodebesluiten zozeer dat de ouderling hem na afloop van de kerkdienst de hand weigerde toe te steken met als gevolg: discussie op de kerkenraad. Afgesproken werd om noch de predikant noch de ouderling te veroordelen.

Het Friese Holwerd

Evenzo leverde 33-jarige predikant van Holwerd, ds A. Kuiper, onverholen kritiek op de synode-uitspraken. In zijn preken hoorde de gemeente stevast dat hij zich er niet mee kon verenigen. Telkens wanneer 'verbond en doop' vanuit de Bijbel, of catechismus aan de orde waren, richtte hij zijn pijlen op de befaamde ideeën van de vroegere kerk- en politiek leider Abraham Kuiper die in 1880 de Vrije Universiteit had gesticht. De kerkenraad van Holwerd voelde zich onder de preken van ds Kuiper erg onbehaaglijk. Vooral de tweede voorzitter br. B. Bilker, wethouder voor de ARP in de gemeenteraad, werd het in januari 1944 teveel. Hij volgde de gangen van de dominee in de gemeente onder meer via molenaar Hoeksema. Door zijn toedoen riep de kerkenraad uiteindelijk de hulp van de classis in om met dominee Kuiper een pittig gesprek te voeren. Vanaf 6 november 1944 begonnen in Holwerd de lokale verwickelingen, waarop we terugkomen.

Groningen

Hetzelfde gebeurde in de stad Groningen toen zondag 27 van de catechismus aan de orde was. Dominee P.K Keizer zette de waarde van de kinderdoop uiteen. De doop Gods verzegelt de verbondsbeloofte aan alle kinderen zonder onderscheid, niet slechts aan Gods uitverkoren kinderen. Na afloop van de dienst weigerde de aangewezen ouderling hem de hand te drukken. Zijns inziens had ds Keizer in zijn uitleg de synode weersproken, daar de synode had besloten dat de doop pas echt was indien deze was bediend aan een uitverkoren kind.

Toen een andere ouderling zag dat ds Keizer de hand werd geweigerd stond hij op en riep de gemeente toe de predikant psalm 134 toe te zingen: 'dat 's Heeren zegen op u daal'. Massaal werd aan die oproep in de stampvolle Zuiderkerk gehoor gegeven. Want ds Keizer was een graag gehoord predikant. Niet minder mengde zich de Groningse dominee Douwe van Dijk vanaf de kansel in de kerkelijke discussies. In zijn eigen stadskerk: de Noorderkerk, maar ook ver van huis in andere gemeenten als het Overijsselse Enter.

Enter

In de Overijsselse gemeente Enter joeg de Groningse dominee D. van Dijk ouderling J.H. Reef tegen zich in het harnas. Want deze ging, overigens ook naar eigen zeggen, inderdaad nadrukkelijk ervan uit dat God zijn verbond had gesloten met heel de gemeente, inclusief alle jongeren. Br. Reef vond dat veel te gemakkelijk gezegd. Zijns inziens had de kerkenraad erop toe te zien dat de Enterse kerkjeugd in elke preek werd aangespoord – en krachtig graag! - zich te bekeren. Het moest hen door de preek op het hart worden gebonden en in hun gemoed worden geprent zich van hun originele, natuurlijke vijandigheid tegen God en

natuurlijk ongeloof af te keren. Br. Reef verzocht de kerkenraad in juni 1943 om voortaan geen predikanten als ds Van Dijk uit te nodigen. Dan zou er niet langer een al te vriendelijke, gemakkelijke boodschap vanaf de kansel klinken. Pas aan het eind van zijn ambtstermijn verantwoordde hij zich daarover voor zijn medeouderlingen, te weten 11 juli 1946. Toen werd duidelijk waarom hij steeds bezwaren had geventileerd op de kerkenraad. Hij bond ieder op het hart vooral op de kerkjeugd te letten, opdat zij zich tot de Here zouden bekeren.

Bergen op Zoom

Een treffend voorbeeld gaf ook ds W.M. Le Cointre in Bergen op Zoom. Telkens voldeed hij zonder meer aan synodeverzoeken om de voorgeschreven kanselboodschappen aan de gemeente voor te lezen. Dit o.a. in maart 1944 over de schorsing van prof. dr K. Schilder. Na diens afzetting 3 augustus 1944 ging Le Cointre een flinke stap verder. Hij besloot de synodebrief van 24 augustus 1944 “over de scheuring in de Kerken”, zo meldde hij de raad 30 augustus, “a.s. Zondag in een preek te verwerken”. Daar had hij twee bijzondere redenen voor.

In de eerste plaats had ds J. Francke uit Hoek zijns inziens “misbruik gemaakt van de gastvrijheid”. Deze had in zijn preek te Bergen op Zoom 30 juli 1944 de bezwaren tegen de synode uit de doeken gedaan. Dat had gemeentelid C.P. van Boven erg goed gedaan, mede omdat dienstdoende ouderling br. Lindhout aan ds Francke na afloop van de kerkdienst de handdruk had gegeven, zo schreef hij de raad. Dat vatte Van Boven op als instemming.

In de tweede plaats had de vergadering van verontrusten 11 augustus te Den Haag plaats gevonden, die naderhand geormerkt is als de vrijmakingsvergadering na de afzetting van prof. K. Schilder. Ds Le Cointre achtte het hoognodig daarom ook de synodebrief in zijn preek te gebruiken, de gemeente voor te lichten en haar kopschuw te maken voor de dreigende “kerkscheuring”. Kennelijk meende hij dat God dit verlangde en dat hij Gods waarheid hierin vertolkte.

Het meest opvallend was dat de raad er direct consequenties aan verbond. Het optreden van ds Francke en de brief van br. Van Boven werd breed besproken. Br Lindhout verdedigde zich en verklaarde met de handdruk niet te hebben bedoeld als zou hij het met de preek eens zijn geweest. De raad sprak daarop zijn afkeuring uit over Francke’s optreden. Voorts besloot hij voortaan “geen bezwaarde predikanten meer te laten optreden, althans niet zij waarvan bekend is dat zij de vergadering in Den Haag voor hun rekening namen” (curs. van de scriba). Zodoende trok de raad te Bergen op Zoom 24 augustus 1944 een streep van scheiding rondom de preekstoel. Vanaf zijn kansel mocht slechts wat de synode uitsprak als evangelie worden verkondigd; bezwaar tegen de synode werd gecensureerd.

Kortom

Hier lag de vraag: Wat kun je wel, of wat *niet* publiek in preken verwachten? Kan een predikant zijn persoonlijke mening ten beste geven, of kon hij die op de preekstoel en in zijn catechese juist niet uitspreken op momenten van diepe verdeeldheid? Dat betrof niet zozeer de – exemplarische – *methode* waartegen Venhuizen sputterde, maar *inhoud* en toepassing. Dat leidt tot minstens twee vragen: wat is het *karakter* en wat de waarde of *zin* van preken?

Prediking en eigen mening

In het algemeen gold voor predikant en gemeente dat preken in gereformeerde kerken zich behoorden te bewegen binnen het kader van ‘Schrift en belijdenis’: de prediking moest

confessioneel verantwoord zijn en dus vallen binnen de grenzen van de gereformeerde belijdenis.

In dat opzicht deed zich sinds 1936 iets merkwaardigs voor. Dat werd onder meer door de Baarnse kerkenraad neergezet in een brief aan de gemeenteleden augustus/september 1945. De raad typeerde de kwesties over 'verbond en doop' zonder meer als "menings- en leergeschillen".

Met andere woorden, alle gemeenteleden werd verteld dat het ging om wat dominees en andere kerkleiders persoonlijk meenden, maar hun *meningsverschillen* werden tegelijk *leergeschillen* genoemd.

Hoe kwam de kerkenraad te Baarn daartoe? Het antwoord ligt bij de synoden van 1936 en 1939. Deze spraken over *meningsverschillen* tussen docenten in Kampen en aan de Amsterdamse VU. Er was *persoonlijk* verschil van inzicht bij *docenten* over theologische onderwerpen waarover zij onderwijs gaven aan studenten en in bladen en boeken schreven. Hun wetenschappelijke meningsverschillen werden nu verheven tot *leerverschillen*. Tegelijk bombardeerden deze synoden school en kerk – ook de niet-kerkelijke VU - tot één geheel en werd *wetenschappelijk*, theologisch, verschil van visie op het schild van *kerkelijk* leergeschil geheven. Sterker nog, private meningen van docenten werden opgetild tot kerkelijke *geloofsleergeschillen*, inderdaad: **geschillen**. De synoden hielden dus geen halt voor verschil in schools of *wetenschappelijk* onderwijs aan opleidingen in Kampen en de VU en noemden het dus niet slechts schoolse of wetenschappelijke geschillen, maar *kerkelijke* leergeschillen! Hier werden heel wat bruggen tegelijk overgestoken!

De brief van de kerkenraad te Baarn met de termen menings- en leerverschillen was bewijs van zorg voor de gemeente, en wel om opening van zaken te geven. Toch, ook hij wierp *persoonlijke* en *wetenschappelijke visies* op één hoop met *kerkelijke* geloof- en *leergeschillen*.

In hoeverre er kerkelijke ruimte was voor diversiteit in wetenschappelijk opinies, is een andere vraag. Maar we zien na 1939 verwarring toenemen bij gewone kerkleden. Ook zij gingen spreken over *belijdenis- of geloofsverschillen*. Mogelijk wreekte zich de oorlogssfeer: in een strijdeklimaat werd alles zwart-wit over één kam geschoren.

De vraag blijft: konden predikanten het zich veroorloven zich plaatselijk in preken uit te spreken over die geschillen? Wat waren de grenzen van publieke prediking ten dienste van Christus en zijn gemeente? In de jaren na 1939 mocht van elke predikant worden verwacht dat zijn preek confessioneel verantwoord bleef. Er waren toen meer onderwerpen waarover scherp verschil in visie bestond. Maar het geschil over Gods uitverkiezing, genadeverbond en wedergeboorte kwam in 1942-'45 in een stroomversnelling in het geding. We concentreren ons daarom op dit onderwerp, en wel zoals we zojuist zagen dat kerkleden er in preken mee te maken kregen.

Predikanten hadden in hun publieke onderricht de goddelijke waarheid uiteen te zetten en te verkondigen. Gods Woordenopenbaring had de kerk samengevat in de reformatorische formulieren van eenheid: Heidelbergse Catechismus, Nederlandse Geloofsbelijdenis en Dordtse Leerregels. Dat waren verfijningen, uitwerking van vroegchristelijke belijdenissen: de apostolische geloofsbelijdenis, de belijdenis van Nicea en van Athanasius.

Deze werden met één term als 'de belijdenis' gevat en waren méér dan een kerkelijk document. Sinds de Reformatie had de kerk daarin vastgelegd de *manier waarop volgende*

generaties zullen blijven bij het Woord van God alleen en bij Gods genade alleen! En wel zo, dat Gods waarheid bleef heersen te midden van allerlei dwaling. Men wist dat de Geest en de verkondiging van het evangelie altijd en overal op weerstand stuiten in het hart van alle mensen waardoor de kerk zich van Gods Woord zou kunnen ontdoen en niet meer naar God zou luisteren.

De reformatorische belijdenis sprak onder meer over Gods uitverkiezing, wedergeboorte en bekering, over geloof en leven in vroomheid, over manier waarop en middelen waardoor mensen tot geloof en bekering komen en in Gods genade delen. Dan gaat het specifiek om Gods genadeverbond: Gods liefdesverklaring; om het werk van Christus' Geest tot geloof en bekering door prediking en de sacramenten van doop en avondmaal.

Maar een verfijning van de relatie tussen Gods uitverkiezing, Zijn vrijmacht en vrije genade en anderzijds de menselijke verantwoordelijkheid in geloof en bekering was niet in de belijdenis vastgelegd. Zo geven de catechismuszondagen 26 en 27 geen relatie tussen Gods uitverkiezing en de kinderdoop. Bovendien waarschuwen de Dordtse Leerregels om Gods ondoorgrondelijke wegen in zijn keuze voor mensen niet na te speuren, maar aan Hem over te laten.

Theologische formuleringen over Gods uitverkiezing en de bekering van mensen hadden sinds de synode van Dordrecht in 1618 heftige debatten opgeleverd. Zo nog in 1892 bij het uiteengaan van Christelijke Gereformeerde kerken en Gereformeerde Kerken in Nederland. In de laatste kerkgemeenschap was discussie gevoerd over een theologische constructie van Abraham Kuyper. Hij benaderde de wedergeboorte van jongeren vanuit Gods uitverkiezing en kwam tot – wat werd genoemd - een 'sluimerende, veronderstelde wedergeboorte'. Deze zou bij uitverkoren jongeren aanwezig zijn vóór, tijdens en na de doop. Jongeren die *niet* door God waren uitverkoren, moesten gedoopt worden, maar hun doop was niet echt. Hij maakte verschil tussen een echte, volle en een onechte doop, al naar gelang men wel of niet uitverkoren was.

De theologie van Abraham Kuyper had twee groepen steeds sterker tegenover elkaar gezet; enerzijds Kuypers volgelingen, zoals diens zoon en VU-hoogleraar H.H. Kuyper, anderzijds prof. Lucas Lindeboom te Kampen die in 1905 leider was van veel kerkleden. Deze verdeeldheid hing samen met een theologische afkomst uit Afscheiding dan wel Doleantie. Als bloedgroepen werden ze wel als A en B, soms ook C aangeduid. Na 1905 ontstond er een nieuwe situatie door een kerkelijk compromis. Vooral na 1917 smolten de groepen samen tot één geheel. Voorts deed zich in de jaren '30 een nieuwe beweging voor en rezen nieuwe tegenstellingen over Kuypers ideeën.

Beide groepen uit Afscheiding en uit Doleantie vonden elkaar namelijk in een kerkelijk akkoord op de synode van 1905. Het was een pacificatieformule over Gods verkiezing, zijn genadeverbond en de wedergeboorte van mensen die vóór, tijdens of na de doop als een soort sluimerende wedergeboorte in jongeren verondersteld werd. Tegelijk werd erkend dat alle jongeren van gelovige ouders als kinderen van God 'in Christus geheiligd zijn' en dat zij als gedoopten zich van Gods genade konden afkeren en deze tegenstaan. Hun doop die voor allen even echt was, bracht de verplichting mee Gods verbondsbeloften te aanvaarden. Dit alles afgedacht van de specifieke situatie dat jongeren slechts kort leven en niet tot bekering kunnen komen.

De kwestie had alles te maken met karakter en waarde van de prediking. Wat het confessionele karakter betrof, was het de vraag: bleef de predikant in zijn prediking binnen wat God in zijn Woord had geopenbaard, of verloor hij zich aan eigen gedachtespinsels?

Ook de waarde van de prediking was in het geding. Wie zonder meer uitging van Gods uitverkiezing, kon evangelieprediking en catechese minder belangrijk vinden als het genademiddel tot bekering. God kon immers zonder middelen bekering bewerken? Omgekeerd, hoe meer men de verantwoordelijkheid voor het aanvaarden van Gods beloften in het licht stelde, des te meer werd de waarde van prediking en catechese benadrukt als noodzakelijk genademiddel tot bekering van (jonge) mensen.

Preekmethode en beleving

Het is hier van belang stil te staan bij wat Middelburgse leraar Geert J. Venhuizen van dominee Hommes verlangde: een heilshistorische, geen exemplarische prediking.

Sinds de 100-jarige herdenking van de Afscheiding in 1934 werd zwaar gedebatteerd over de vraag of de prediking objectief dan wel subjectief moest zijn. Moest de vrome mens dan wel de Bijbeltekst centraal staan in uitleg en toepassing?

Ouderling J.H. Reef in het dorp Enter tilde zwaar aan een prediking die met Bijbelse voorbeelden gevoelens van mensen diep zou raken. Ook hij koppelde zijn verbondsvisie aan de prediking. Te weinig preken raakten zijns inziens het gemoedsleven van jongeren. Dit subjectieve element: aandacht voor de ongelovige en voor de vrome mens en zijn bekering, miste hij vaak in de evangelieverkondiging. Bezorgd schreef hij daarom in juni 1943 aan zijn kerkenraad en de synode over de kerkjeugd van Enter en omgeving.

Hij meende zelfs dat de antichrist werkzaam was in dwaalleraars die te gemakkelijk over verbond en doop spraken. Met 'dwaalleraars' doelde hij op predikers die de gemeente te weinig klemmend opriepen tot bekering. Viel deze methode, zo valt te vragen, binnen het vastgelegde confessionele kader van de prediking?

Bij een subjectieve toepassing zou het emotionele element vanuit de Bijbeltekst de preek beheersen. Dit deed sinds de jaren '30 opgang als subjectivisme. In sommige kringen leidde dat tot de noodzaak mystieke ervaringen te verdiepen als voorwaarde van echt geloof. Het subjectivisme was immers een stroming in de christelijke leer en het christelijke leven om de grond van het persoonlijk geloof minder te zien in het normatieve Woord van God, veeleer te zoeken in de gelovige zelf.

Ook Venhuizens verlangen kwam niet uit de lucht vallen. In de kerken vestigde zich vanaf 1930 een reformatorische beweging die tegen het piëtisme in, een sterke terugkeer bepleitte naar het gereformeerd gedachtegoed van de zeventiende eeuw: nadruk op Gods verbond met mensen en hernieuwing van de prediking door een heilshistorische Bijbeluitleg. De voortgaande heilshistorie en verbondsgeschiedenis van God met Adam, Abraham, Izaak en Jacob en Israël moesten belicht worden. Tegen deze achtergrond valt de zucht van de synoden te verklaren zich over Gods genadeverbond uit te spreken. Tot dusver behoorde dat evenwel tot het terrein van docenten en hun scholen. Predikanten waren voor hun prediking niet aan een methode gebonden, maar ook niet aan schools verfiende uitspraken over de relatie van Gods genadeverbond en wedergeboorte.

We zetten enkele historische gegevens op een rij om te bezien *op welk moment* en *wat* predikanten publiek namens God en de geloofsgemeenschap konden verklaren.

Een nieuwe confessie in 1942-1943?

In 1905 had de synode, zals gezegd, een compromis gesloten over de visie van Kuyper en Lindeboom inzake genadeverbond, wedergeboorte en doop.

In juni 1942 deed de synode, eindigend april 1943, daarover een nieuwe uitspraak en de volgende synode die vrij snel daarna, namelijk in juni 1943, al begon en tot augustus 1945 duurde, bevestigde de uitspraak van 1942 in december 1943. Het compromis van 1905 werd naar één kant getrokken. Kuyper's opvatting over een sluimerende wedergeboorte die bij de kinderdoop moest worden verondersteld, werd heersend. Van belang is hier dat uitspraken in 1942 en snel daarna in december 1943 geen status van geloofs- of belijdenisuitspraak hadden.

Dit alleen al maakte het onkies in 1944/'45 synodeuitspraken als goddelijke waarheid namens Jezus Christus vanaf de kansel te verkondigen. Het betrof immers een theologisch, wetenschappelijk meningsverschil. De zeer korte tijd tussen de synoden bewees dat een kerkelijke, dus gemeenschappelijke, erkenning geen gelopen race was. Er was met andere woorden (nog) geen gemeenschappelijk draagvlak. De kerkelijke weg kon worden ingeslagen en ieder kon beroep aantekenen tot wegneming of wijziging van de gewraakte uitspraken. De uitspraken hadden dus een voorlopig karakter. Straks horen we kerkenraden bezwaarden wijzen op de kerkelijke weg als uitlaatklep daar deze voor deze materie nog openstond voor herziening. Dat illustreert hoezeer de materie onrijp was voor kerkelijke verkondiging als een waarheid Gods.

Kortom, gebrek aan een definitief gemeenschappelijk draagvlak ontbrak. Dat belette de predikanten zich in de gereformeerde kerken op de kansel te mengen in synodeuitspraken over Gods verbond en kinderdoop. Voorgangers konden hun mening in dezen (nog) niet op de kansel etaleren als evangelie, anders dan docenten in studie- en collegezalen vanaf hun kathedraal.

Br Venhuizen juichte preekoppositie tegen de gewraakte synodebesluiten evenzeer toe als br. C.P. van Boven in Bergen op Zoom en ds Kuipers in Holwerd. Evenals tegenstanders waren zij gevangen in het toen heersende dilemma vóór of tegen een kuyperiaanse verbond- en doopvatting. Voor eerlijke prediking gold evenwel de vraag: paste een opvatting vóór of tegen de synode in de kerkelijke evangelieverkondiging? En: was het toen geoorloofd met de kerkelijke vinger groepen in de gemeente aan te wijzen als opstandig en 'revolutionair'?

Dus zijn we terug bij de vraag: wat was de zin en waarde van prediking en catechese: wat mochten toehoorders inhoudelijk verwachten?

Zin van de prediking: Romeinen 10

Het antwoord op de laatste vraag is niet moeilijk. Voor prediking en catechese, dus het onderricht in de goddelijke waarheid tot bekering, had elke predikant zich onder toezicht van de kerkenraad te bewegen binnen de bandbreedte van de Bijbeltekst en de daarop gebaseerde geloofsleer van de kerk. De evangelieverkondiging was het genademiddel van God, ook in die tijd. Door zijn Woord wenst(e) Hij naar zijn vrijmacht mensen tot geloof en bekering te brengen. Erkenning van deze waarde van de prediking behoort tot de kern van wat gereformeerden sinds de Reformatie hadden meegekregen als Bijbels erfgoed. Daarin was gehonoreerd wat de Heilige Geest de kerk onder meer door de apostel Paulus voor ogen stelde.

Volgens Paulinisch bevel in Romeinen 10 vers 14-17 zijn predikers slechts bevoegd om de waarheid te spreken in naam van God en dus het Woord van hun Zender, Jezus Christus, te

vertolken. Paulus zegt hetzelfde in 2 Cor. 5: 19-20: predikers zijn Gods afgezanten, ambassadeurs van Jezus Christus.

Dat lezen we in Rom. 10: *'hoe kunnen alle mensen Hem (=Christus!) horen zonder predikers die door Hem gezonden zijn?* Dit apostolisch woord was oorzaak tot het ontstaan van gereformeerde kerken als een aparte kerkgemeenschap sinds de Reformatie.

Voorgangers moesten in, met en door hun preken ook in de vorige eeuw vanaf de kansel garant staan daarvoor dat zij niet anders deden dan de stem van hun Zender te vertolken, niet meer en niet minder. Op de kansel - anders dan achter schoolkathedr of in zalen met verenigingslessenaars – konden geen persoonlijke visies of stokpaardjes worden bereden. Het moest ook inzake verbond en kinderdoop gaan om wat rechtstreeks en uitdrukkelijk in de Bijbel geopenbaard was, of wat op basis daarvan gemeenschappelijk in de kerkelijke belijdenis als de Bijbelse waarheid was neergelegd.

In het algemeen gold daarom dat voorgangers vanaf de kansel welbewust terughoudend en voorzichtig dienden te zijn in het publiceren van een persoonlijke mening. Zij stonden op de kansel niet voor of namens zichzelf te spreken en moesten de toehoorders garanderen dat het de goddelijke waarheid was/is wat zij in hun boodschap brachten.

Er was bovendien geen sprake van een persoonlijke volmacht. Elke zondag werd dat na afloop van kerkdiensten zichtbaar in de handdruk: de prediker trad op namens de kerk- of geloofsgemeenschap. Dat dwong predikanten zich niet te buiten te gaan aan persoonlijke, hoezeer interessante, gedachten over geloofszaken. Gemeenschappelijk belijden werkte als een afbakening voor Schriftuurlijke prediking met het oog op het welzijn en heil van de toehoorders. Prediking noch pastorale catechese beoogde een schoolse informatie of een wetenschappelijk betoog, maar was gericht op bekering van (jonge) mensen.

Profetische prediking

Prediking behoorde profetisch te zijn om alle hoorders te raken en zichzelf persoonlijk te ontdekken in hun positie op de weg die God wijst: waar staan zij voor Gods aangezicht in het leven in maatschappij en kerk?

Op collectief niveau moest de tijdgeest van de samenleving ontmaskerd zoals deze werd weggevoerd van ware verering van God als Schepper en Herschepper. De samenleving werd immers ook in jaren van oorlog en van bevrijding verleid God te verloochenen en Hem in vijandschap de rug toe te (blijven) keren en de dictatuur van het kwaad vrij baan te geven.

Profetische prediking behoorde de samenleving door te lichten zoals een wekelijkse röntgenfoto ontdekt wat er inwendig in mensen aan de hand is; zo wat er in de wereld in feite gaande was. Vanaf de kansel kon de prediking telkens laten oplichten wat zich niet slechts uiterlijk, maar vooral innerlijk in harten en gedachten bewoog van allen die in de samenleving aan de touwtjes trokken. Bijbelse profetie kon zich niet terugtrekken op een kerkeiland, maar moest al wie in politiek, economisch, geneeskundig en ander opzicht de samenleving diende onder kritiek stellen vanuit de vraag of zij recht dan wel onrecht, kwaad en verderf beteugelden, gerekend naar wat God openbaart in Jezus Christus.

Dat gold des te meer de kerk zelf. Op haar terrein kon worden verwacht dat de prediking allen zou hekelen die uit menselijke eerzucht in debatten het laatste woord claimden voor eigen (theologische) bevindingen, zonder mensen persoonlijk vanaf de preekstoel te steken. Bovendien behoorden kerkleiders te worden ontzenuwd wanneer ze in het algemeen poogden God na te rekenen in zijn oorspronkelijke liefde voor al dan niet wedergeboren jongeren. Voorts moest ieder worden opgeroepen niet uit gemakzucht, vrees voor strijd en/of behoud van eigen zekerheden weg te duiken zodra de frontlinie van de geloofsstrijd

dichtbij kwam en mensen werden verleid gehoor te geven aan al wie wenste uit te gaan boven wat de Geest Christus' gemeente deed belijden als goddelijke waarheid. Profetische prediking moest gericht blijven op volledige heerschappij van het Woord van Christus zelf.

Conclusie

De eerste helft van de twintigste eeuw zag een definitieve vereenzelviging van school en kerk in in het gereformeerde erfgoed: kerkbank werd collegebank, college kathedraal werd kerkzetel.

Voorts, de prediking of publieke preekstoel werd gebruikt (misbruikt?) voor eigen theologisch gelijk inzake verbond, wedergeboorte en doop ten behoeve van de kerkjeugd.

Het was alleszins te verwachten dat predikanten zich van 1942 tot minstens 1946 op de kansel onthielden van schoolse kwesties om hun persoonlijke oplossing te geven.

Er was nog geen rijp, volwaardig kerkelijk draagvlak in 1944 om een verfijning in het verband van Gods uitverkiezing en de kinderdoop in de verkondiging als goddelijke waarheid uit te dragen.

Geloofszekerheid konden jongeren aan hun doop ontleen die Gods toezeggingen aan allen in gelijke mate verzegelde: de doop gaf geen ijdele hoop.

Door voor- en tegenstanders van synodebesluiten mocht een predikant niet meteen na een kerkdienst waarin de synode werd besproken de hand worden geweigerd; het vergde bespreking en beslissing op een vergadering van de kerkenraad.

2. Benauwde tijden

De Duitse bezetting van ons land dwong kerkleden en ambtsdragers tot een antwoord op de vraag of zij met de nieuwe regering zouden meewerken en ook of zij deze als wettig zouden erkennen. Uiteraard hadden de oorlogsomstandigheden ingrijpende gevolgen voor de kerk. Het verstoortte het patroon van kerkdiensten en vergaderingen. Verbindingen vielen soms weg, dorpen raakten ontvolkt. Wie verzet pleegde, riskeerde gevangenis of erger: wegvoering naar strafkampen. Alleen al daarom tekende zich een *spreiding in tijd* af van vrijmakingen in steden en dorpen.

Eerst bekijken we de oorlogssituatie globaal. Daarna gaan we specifieker in op de vraag in hoeverre gereformeerden het nieuwe bewind legitiem achtten. Het werd mede oorzaak van de eerste vrijmakingen. Vervolgens kijken we naar politionele en bestuurlijke acties als evenzoveel hindernissen voor kerkelijk leven en doen we een greep uit ellendige omstandigheden waarin mensen verkeerden.

Medewerking?

Op allerlei momenten kregen mensen in ons land het vanaf mei 1940 in politiek opzicht benauwd. De vraag kwelde of en in hoeverre men zich zou verzetten tegen de Duitse bezetting: actief, passief of in het geheel niet? Praktisch kon de kwestie niet meer worden ontlopen: was men de Duitse bezetter gehoorzaamheid verschuldigd?

Concreet lezen we het 8 april 1941 in notulen van Haarlems kerkenraad. Overleg van de gezamenlijke kerken in Haarlem evenals landelijk synodeberaad legden het verzoek op tafel om in een kanselboodschap te protesteren tegen maatregelen van de overheid ten aanzien van de joden. De kerken riepen de Haarlemse burgemeester inderdaad op niet mee te werken aan etikettering en verzameling van joden voor hun transport. Op een ander

moment kregen gereformeerde kerkenraden het verzoek zondag 14 november 1943 een synodale kanselbrief voor te lezen. Daarin werd de plaatselijke overheid opgeroepen niet mee te werken aan registratie van mannen en vrouwen die in aanmerking kwamen voor gedwongen arbeid ten behoeve van de Duitsers. De zogeheten Arbeitseinsatz.

Het gaf in stadhuisen deining over de vraag in hoeverre ambtenaren de registratie van inwoners boven 18 jaar zouden helpen organiseren. Het personeel wist dat deze mensen dan door politie en militairen zouden worden opgehaald voor gedwongen arbeid. Sommige ambtenaren deden hun best tegengas te geven en zoveel mogelijk ontheffingsaanvragen te honoreren. Ze zochten naar redelijke argumenten om een ontheffing te kunnen verlenen. Dat was riskant. Wanneer het door de Duitsers gestelde quotum niet geleverd werd, haalde men zich de toorn van de commandant op de hals met alle gevolgen van dien. Wat moest je dan als christen? Toch, soms voerden zelfs Duitse officiers met tegenzin deze instructie uit. Dat werd met scheve ogen gevolgd door NSB-personeel.

Middelburgs stadssecretaris en jurist voelde dagelijks de spanning op het stadhuis bij zijn medewerkers. Hij beschreef hoe hij poogde maatregelen elke dag te laten uithollen.⁴

Wat de predikanten betreft, diverse voorgangers spraken in hun preken en gebeden openlijk steun uit voor koningin en vaderland. Naarmate de Duitse bezetter vollediger greep kreeg op de bevolking, werd ook dat riskanter. De politie trad soms hard op tegen wie luid en duidelijk te kennen gaf de Nederlandse regering in ballingschap te steunen. Politionele acties leidden tot arrestaties en gevangenschap.

De hervormde predikant in Middelburg liet zich er niet door afschrikken. Genoemde stadssecretaris, één van zijn kerkleden, schreef in zijn dagboek verheugd dat zijn predikant na een jaar gevangenschap

“voor het eerst weder een predikbeurt in de stampvolle Oostkerk, het eenige bij de ramp van 17 Mei 1940 gespaarde bedehuis”, vervulde en dat hij toen

“In zijn gebed gewaagde van zijn onbluschbare liefde voor en diep medeleven met Hare Majesteit de Koningin, het Prinselijk gezin, de Nederlandsche Regeering, alle strijdende Nederlanders te land, ter zee, in de lucht en waar ook ter wereld, en met de kinderen van dat oude volk, waaruit onze Heer en Zaligmaker is voortgekomen”.⁵ Erkenden anderen de Duitse regering misschien wel als de door God gegeven overheid?

Bezettingmacht erkennen of tegenwerken?

Terwijl veel voorgangers van gereformeerde kerken behalve in gebeden en preken opriepen tot actief verzet, onthielden anderen zich welbewust van Oranjesympathie of hielden zich stil. Sommigen gingen een forse stap verder en riepen in preken de toehoorders met klem op de Duitse bezetter als wettige overheid te gehoorzamen, ook al onderschreven zij niet de Hitler-ideologie: het nationaal-socialisme als ging eigen (Duitse) natie in alles voorop.

In samenwerking met andere kerkgenootschappen vroeg de gereformeerde synode in 1941 de kerken in een uniforme kanselboodschap zich te keren tegen het Duitse beleid ten aanzien van joden en gedwongen arbeid.

Die boodschap blokkeerden de predikanten W.G.F. van Herwijnen in het Zeeuwse Rilland Bath en B. Telder te Breda. In plaats daarvan riepen ze op tot gehoorzaamheid aan het Duitse gezag. Velen waren daar niet gelukkig mee. Na enige tijd namen de kerkenraden te Rilland Bath en te Breda de pro-Duitse preken van hun dominee niet langer. Onafhankelijk

⁴ M.W.G. van der Veur, *Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren*, Middelburg 1945.

⁵ Van der Veur, *Middelburg*, p. 81.

van elkaar werden beiden geschorst om hun anti-Nederlandse houding. Maar er speelde meer in hun schorsing.

Ds Van Herwijnen maakte zich als eerste in 1944 ook los van de kanselboodschap die de synode had voorgeschreven over de schorsing van prof. dr K. Schilder in maart 1944, samen met diaken M. van Damme. Als kandidaat uit Vianen had Van Herwijnen per 1 september 1935 in het Zuidbevelandse Rilland Bath intrede gedaan. 15 april 1944 werd hij geschorst, 3 augustus 1944 door de classis Tholen afgezet. Ds W.M. le Cointre werd als predikant van Bergen op Zoom dat onder de classis Tholen viel, commissievoorzitter voor de moeilijkheden met Van Herwijnen en bewerkte bij zijn raad sterke afkeer van bezwaarden door Van Herwijnen telkens als zeer “weigerachtig” neer te zetten. Na zijn afzetting vormde Van Herwijnen te Rilland een huisgemeente. Later roerden enkele bezwaarden zich toch ook in Bergen op Zoom. Zij vormden samen met leden van Rilland een gemeente. Daaraan werd ds Van Herwijnen 9 maart 1953 verbonden, zodat hij opging in het geheel van de vrijgemaakte kerken.

Ook ds Telder in Breda liet van zich horen over onderwerping aan Duits gezag. Wat dreef beiden tot hun uitzonderlijke positie?

Van Herwijnen vond dat hij evenals de Oudtestamentische Jeremia vanaf de kansel zijn profetische boodschap moest laten horen. Br J. van Beveren hoorde hem vaak en gaf later een weergave van de gedachtegang van zijn predikant aan de classis Tholen. Op grond van Jeremia 29 vond de predikant dat de gereformeerden evenals de joden tijdens hun ballingschap in de tijd vóór Christus naar vrede moesten zoeken met de overheerser. Ook Romeinen 13 verplichtte ieder christenburger het Duitse gezag als wettig te erkennen en dus te gehoorzamen als een door God gegeven overheid, en wel vanwege “Neêrlands zonden”. Systematisch prentte Van Herwijnen dit zijn gemeenteleden publiek in. Hij zag het als bewijs van bekering wanneer men hem hierin volgde. Voorts betoogde hij nadrukkelijk dat de gemeente dankzij Gods verbond en de bediening van doop een heilige gemeente was. Zo’n gemeente behoorde heilig gedrag te bewijzen in haar gehoorzaamheid.

Ds B. Telder te Breda preekte behoedzamer. Vooral omdat hij van oordeel was dat de kerk zich in prediking en publieke gebeden moest afwenden van het wereldgebeuren en zich puur behoorde te richten op een persoonlijke ontmoeting met God.⁶ Maar ook hij pleitte voor erkenning van, dus gehoorzaamheid aan, de Duitse regering in ons land. Daarin liet hij zich in het bijzonder beïnvloeden door zijn vriend en onderwijzer A. Janse uit het Walcherse dorp Biggekerke. Deze had grote invloed onder de mensen. Want zij keken behalve naar predikanten ook hoog op tegen onderwijzers, zeker waar het hoofdonderwijzers betrof. Zij bepaalden bovendien mede de publieke opinie van jongeren.

Als onderwijzer in Biggekerke las A. Janse in Romeinen 13 de oproep tot erkenning van het Duitse gezag. Hoezeer hij door zijn antikuyperiaanse verbondsopvatting die hij in woord en geschrift propageerde, grote invloed had, zijn pro-Duitse houding deed hem veler sympathie verliezen. Weinigen aanvaardden mede daarom uiteindelijk zijn visie op verbond, kerk en doop in dorpen als Biggekerke en Meliskerke. Vooral keerde men hem de rug toe toen hij een Duitse vordering op zijn huis ontvluchtte. Sinds 1943 vond hij in Breda bij ds Telder onderdak. Daar maakten zij zich los van synodebesluiten tegen prof. dr K. Schilder.

Misschien had Janse in 1943 nog enige invloed. Al verwijzen kerkenraadsnotulen te Sint Laurens niet letterlijk naar hem, toch klinkt eenzelfde geluid in de beraadslaging. Op 26 mei 1943 werd de synodale gedragslijn jegens de overheid ontvangen. Daaruit trok de raad

⁶ Van Dijk, *Denken van A. Janse*, 217.

de conclusie dat ieder ten overstaan van de bezettende macht “zich heeft te schikken naar Gods Woord”. Dat klinkt als passieve gehoorzaamheid aan de nieuwe regering naar Romeinen 13. Overigens liep deze opvatting dwars door het land. Iemand als VU-hoogleraar H.H. Kuyper raakte eveneens bekend om zijn pro-Duitse houding.

Anderen stelden zich daartegenover bloot aan arrestatie en gevangenschap. In diverse plaatsen verdwenen kerkleden en predikanten enige tijd achter slot en grendel.

Haarlems ds J.W. Siertsema kon na gevangenschap vanaf maart 1943 weer deel nemen in kerkenraadsvergaderingen. De Helderse predikant Tollenaar liep ook gevangenis schade op. Het stempelde zijn houding. Toen de kerkenraad hem vroeg zijn kritiek op de synode tot 1946 voor zich te houden en dat vanaf de kansel de gemeente te zeggen, vergeleek ds Tollenaar dit met de manier waarop Duitsers met burgers omgingen. Letterlijk schreef hij 16 mei 1946 over dit verzoek: ‘Het deed me denken aan de Moffenmethoden’. Maar de raad verlangde van hem een stilzwijgen in preken over een synodevisie.

Dominee H. Vogel verbleef in kamp Amersfoort voordat hij 26 mei 1946 aan de kerk te Amsterdam Zuid werd verbonden. Hasselter dominee J. Hettinga en zijn vrouw maakten evenzeer kennis met het gevangenisregime en verhaalden later welke ontberingen ze hadden geleden. Dominee H. Knoop van Rotterdam-Delfshaven onderging eenzelfde ellendig lot. Sommigen als Amsterdams predikant M.B. van 't Veer overleefden het niet, evenmin ds J.W. Tunderman uit Helpman. Het verzwakte de stem van bezwaarders.

Na dit algemene beeld keren we ons tot enkele sociale gevolgen van de oorlog.

Ontvolking en persoonlijke drama's

Uiteraard had men niet alleen bestuurlijk, ook individueel en dagelijks te maken met gevolgen. Bombardementen op onder andere marinehaven Den Helder, op Rotterdam en Middelburg in 1940 deden velen huis en haard verlaten om elders een goed heenkomen te vinden. Daarna startten stadsbesturen vaak direct de wederopbouw van gebouwen, straten en pleinen zodat mensen druppelsgewijs, zo in Den Helder, terugkeerden. Het gewone – ook kerkelijke - leven kwam daardoor weer enigszins op gang.

Toch bleef onveiligheid overheersen. De Duitse bezetting liet uit angst voor Engelse aanvallen uit zee langs de gehele kuststrook een enorme verdedigingswal met bunkers en andere obstakels opbouwen: de beruchte Atlantikwall. Het eiland Schouwen en Duiveland werd in februari 1944 onder water gezet als frontgebied. De Duitse regering meende dat inundatie de vijand zou afweren. Alle lagere delen kwamen meters hoog onder water te staan. De kop van Schouwen met Burcht, Renesse en Haamstede bleef droog, ook het stadje Brouwershaven. Boeren en burgers evacueerden echter naar Brabant en naar regio's boven de grote rivieren. De dorpen Bruinisse, Nieuwerkerk en Oosterland ontvolkten. Kerkleden raakten verstrooid. Predikanten trokken tijdelijk naar andere plaatsen waar ze veelal als hulpprediker onderdak vonden. Het brak het normale leven in deze kuststreken op.

In het binnenland en het noorden bleef de toestand relatief rustig. Middelburgs stadssecretaris zag na zijn gedwongen ontslag in 1943 op zijn evacuatieadres dat de Utrechtse Vechtstreek weinig gehavend was en dat het leven er vrij ongestoord voortgezet kon worden.

Toch, overal was verwarring die het dagelijkse leven onder druk zette. Meer en meer mensen vluchtten om andere redenen van huis weg, doken bij vrienden en familie onder. Niet alleen omdat zij werden gezocht voor politieke, militaire of sociale verzetsacties, evenzeer om gedwongen arbeid voor de bezetter te ontlopen. Dit bracht gevaar mee voor al

wie hen hulp bood en voor een adres en onderdak zorgde. Hulpverleners werden onderworpen aan Duitse politionele acties en aan het gilde van NSB-ers. Mensen werden geconfronteerd met 'foute' politieagenten die zich niet ontzagen vóór, na of tijdens kerkdiensten invallen te doen.

Allerlei ellende

We doen een greep uit de verwarrende hoeveelheid ellende die in allerlei opzicht spanning opleverde, al kan tegelijk niet voorbij worden gegaan aan het feit dat het 'gewone leven' voortging in geboorten, huwelijk, overlijden, sport en ontspanning. De Middelburgse stadssecretaris noteerde het in zijn dagboek. Met vrienden bleef hij 'gezellig bridgen' toen Engelse jagers in grote aantallen over de stad dreunden. Toch, vooral werken kon gevaarlijk zijn.

Willem Suurmond verliet elke dag zijn huis aan de Braamstraat te Oost-Souburg, maar kwam hij weer thuis? Hij was spoorbeambte voor reparatie en onderhoud aan de verhoogde spoorlijn van Vlissingen naar Middelburg. Op zonnige zomerdagen scheerden vooral na 1942 Engelse jagers gevaarlijk dicht over hem heen die het gemunt hadden op de verbindinglijnen van de Duitsers. Treinpassagiers konden trouwens niet minder getroffen worden. Dat ondervond Goese predikant en synodelid ds W.H. van der Vegt, bekend om zijn verbondsmatige prediking. Hij raakte vrijdag 17 september 1943 gewond bij een geallieerde treinbeschieting en bezweek 10 februari 1944 aan zijn verwondingen. Willem Suurmond kon het later wel navertellen.

Het gevaar sloop op allerlei manier binnen. In Arnhem startten de Duitsers een proefproces om het christelijk onderwijs in hun greep te krijgen. Daarmee daagden ze de ouders uit om te zien of ze zich zouden verzetten. NSB-er Veenstra werd schoolhoofd en Caspers werd ontslagen onder druk van een Duits officier. Enkele bestuursleden werden gevangen gezet. Het Convent van kerken werd gevraagd een biddag te houden voor het christelijk onderwijs. De samenkomst werd toegestaan. Duitse officiers waren aanwezig met NSB-ers die uiteraard de taal verstonden en konden letten op elk onvertogen woord. Ds J. Overduin had de leiding in de samenkomst en beperkte zich in zijn woordkeus niet tot algemeenheden over Matth. 5 vers 10 en 11. Hij wees de goddelijke ernst aan en de verantwoordelijkheid van ouders voor de opvoeding. Aan het slot liet hij het Lutherlied zingen: 'geen aardse macht begeren wij ...'. Hij werd gearresteerd en naar Dachau gevoerd. Uit verzet weigerden ouders hun kinderen te sturen naar wat zij de "Nazi-school" noemden vanwege de heer Veenstra: 20 van de 170 kinderen verschenen slechts. De school werd gesloten. Het hoofd kreeg een andere functie. Hij werd benoemd tot inspecteur van het lager onderwijs. Passief verzet had dus ook succes.

In het Groningse Uithuizermeeden voelde men dit proefproces als een poging van de Duitsers om het verzet in het onderwijs te breken. Men vreesde voor de eigen school. Het bracht ds W. Scheele tot een nieuwe zondagse vermaning om medewerking te weigeren aan de arbeidsdienst en aan de eis tot inlevering van radio's. Toen hij op een zondag in augustus 1944 voorging, omsingelden 7 soldaten de kerk. Ze pakten enkele ondergedoken jongeren op, braken de vloer open en zagen hun vermoeden bevestigd in ontdekking van verborgen radio's. De dominee en de koster werden gearresteerd. Bij ondervraging in de Groningse gevangenis ontkenden zij te weten wie de eigenaars van de gevonden apparatuur waren. Een tijdje later werden ze met de meeste jongeren vrijgelaten. Zo niet jongeman Boelema die 24 augustus 1944 in Neuengamme omkwam. In het huis van bewaring hadden ze mannen en vrouwen ontmoet die onder leiding van de Groningse diaken Kuiper elke avond

bij het luchten en openen van de deuren psalmen en gezangen zongen totdat een hoge officier het op een vrijdagavond verbood. Hij dreigde met sancties wanneer zijn bevel niet werd opgevolgd.

In het nabijgelegen Middelstum werd 11 februari 1944 ouderling Steendam met twee zoons van dominee Gootjes en andere dorpelingen vermoord. De daaropvolgende zondag kon er zelfs geen kerkdienst worden gehouden.

In het zuiden werd ook verzet gepleegd. De jonge Bas van Beveren die vanuit zijn woonplaats Brouwershaven de verzetskrant Trouw verspreidde, werd opgepakt en met anderen in Haamstede gefusilleerd.

Economische ellende

Daar de bezetter veel goederen in beslag nam, ontstond er schaarste. Een systeem van voedselbonnen werd opgezet. Elk gezinshoofd moest deze bij de gemeentesecretaris ophalen. Dat vereiste een bewijs van het aantal gezinsleden om de benodigde hoeveelheid bonnen te verkrijgen. In zijn dagboek vertelde mr Van der Veur hoeveel kopzorgen en rompslomp het hem en betrouwbaar personeel kostte om zoveel mogelijk bonnen te verstrekken, niet in het minst voor onderduikers in gezinnen.

19-jarige Kamper student Kees Trimp (later Kamper hoogleraar) dook in Haarlem onder en had het geluk een tehuis te vinden van "ouden van dagen" aan Lange Herenveest 80 dat door de diaconie werd onderhouden. Hij waardeerde het om "het brood der kerk een half jaar lang te mogen eten", verhaalde hij oktober 1970 in Haarlem. Diaken Telder wist voor hem altijd tijdig "distributiekaarten" op te sporen. Daar had hij regelmatig gesprekken over de kerkelijke ontwikkelingen met groenteman en ouderling H. van der Veen en br Hart van de Zuidoosterkerk die midden in de weilanden stond. Br Hart moest zijn jonge gezin met drie kinderen zien te voeden. Kees Trimp zag hem "tweemaal in de week met zijn groentekar" langskomen.

De voedselvoorziening werd nijpend en mondde in het westen uit in de hongerwinter 1944/45. Gezinshoofden gingen op gammele fietsen vaak zonder banden naar de kop van Noord-Holland en andere agrarische gebieden voor zover hun fiets niet gevorderd was door de Duitsers. Tijdens terugkeer van de vermoeiende fiets- en karrentochten werden de moeizaam bijeengesprokkelde aardappelvoorraden van toeschietelijke boeren door Duitsers en NSB-ers vaak afgenomen bij wie per pontveer het Noordzeekanaal moest oversteken. Of men ging vanuit Amsterdam met de boot van het Rode Kruis naar Stavoren om in Friesland lege kinderwagens met voedselwaar te vullen

Vooraf kinderen werden de dupe, waarom kerken noodhulp organiseerden. Daarin maakte onder andere de kerk te Zwolle zich verdienstelijk. Een commissie voor Noodhulp werd opgericht. De kerkenraad te Enter sprong erop in en vormde een plaatselijk comité voor Hulp in Nood. Zij verwelkomde kinderen uit het westen ter opvang in de Overijsselse dorpen, zo betuigen de notulen van 16 januari 1945. Tegelijk werd voedsel ingezameld om voedsel in natura naar het westen te laten vervoeren. Intussen werden daar bomen gekapt van straten, pleinen en parken. Velen verschaften zich zo hout voor een beetje warmte. Het maakte de troosteloosheid zichtbaar die binnenskamers werd geleden.

Kerkelijke gevolgen

De oorlogssituatie drukte vergaderingen. Kerkdiensten mochten onder meer in de stad Middelburg niet langer duren dan 1 uur. De Hofpleinkerk, ook een kerk van de vroegere Afscheidenen, hield er angstvallig de hand aan. Het andere kerkgebouw, de Noorderkerk

van voorheen de Dolerenden, aan de Begijnstraat werd gevorderd als opslagplaats voor materiaal van de Duitsers.

Kerkenraden kregen geen toestemming na 20.00u te vergaderen. Een avondklok werd ingesteld. Op diverse plaatsen werd besloten 's zaterdagsmorgens of op zondag na de morgendienst bijeen te komen. Men wilde immers het kerkbestuur voortzetten en onder andere de synodebesluiten bespreken. Vaak moest Enter zich met kaarslicht behelpen zodra bijeenkomsten in de avonduren toch werden gegund. Achteraf, 22 mei 1946, constateerde de kerkenraad in het Zeeuwse dorp Sint Laurens dat de ambtsdragers twee jaar langer waren aangebleven. Evacuatie was de oorzaak. Misschien dat ouderlingen ondanks het verstrijken van hun ambtstermijn de snel opeenvolgende synoden konden blijven bijwonen omdat ze extra lang dienden. Te denken valt aan ouderling R. Zuidema uit Goes die met predikant Van der Vegt synodelid was in 1936 en 1939-'43. De kerk te Bergen op Zoom trof 29 maart 1944 een regeling voor het geval dat het luchtalarm afging. Kerkdiensten moesten zo gewoon mogelijk doorgaan, maar deuren moesten meteen worden ontsloten voor snelle ontruiming.

Soms moest van kerkenraadsvergaderingen worden afgezien. Zo in Zwolle en wel van 'dolle dinsdag' 4 september 1944 tot 19 februari 1945. Op de Veluwe onderbrak de classis Harderwijk van augustus 1944 tot juni 1945 haar normale vergaderpatroon. En vlak vóór de bevrijding van Velp, maandag 16 april 1945, was het niet mogelijk kerkdiensten te houden vanwege langdurige kogelregen van 6 tot 16 april.

Wanneer na maandenlange onderbreking de vergaderingen overdag weer mogelijk werden, hield dat een gezamenlijke maaltijd in. De Zwolse kerkenraad riep 3 april 1945 de classis samen voor een definitief standpunt over wat de synode op zijn tafel had gelegd. Aan de agenda werd de opmerking toegevoegd:

“Daar het in de stad zo hoogst moeilijk is aan boter te komen, wordt aan de afgevaardigden 'van buiten', die daartoe in staat zijn, gevraagd een stukje boter van ongeveer 50 gram mee te brengen en aan de koster te overhandigen. Een enkel melkbonnetje is voorts zeer welkom”.⁷

De classis van 12 april werd uitgesteld tot 17 mei 1945 toen de bevrijding van Oost-Nederland zich aandiende. Oprukkende troepenbewegingen bemoeilijkten vergaderingen.

In Hasselt was ds J. Hettinga 9 april 1945 uit gevangenschap (zijn vrouw zat nog vast) terug zodat hij de kerkenraadsbespreking weer meemaakte. Die maandag moest hij het overleg snel afronden, omdat “er thans heel dicht bij uit vliegtuigen wordt geschoten”. Een paar dagen later rukten geallieerde troepen op in Drenthe. Op 12 april 1945 werd het halve dorp Hooghalen door brand verwoest. Even later kon Assen en omstreken bevrijding vieren, inclusief het kamp Westerbork.

In die tijd had de kerk in het Groningse Middelstum de intrede gepland van kandidaat J.F. Wijnhoud. Hij kon 16 april 1945 niet worden bevestigd vanwege de militaire situatie: 17 april trokken de Duitsers het dorp uit. Het kwam in een strook niemandsland te liggen. Het werd er extra gevaarlijk totdat Canadezen 19 april het dorp binnentrokken. Zondag 29 april 1945 kon Wijnhoud als predikant worden bevestigd.

Terugkijkend op de oorlogsjaren constateerde de kerkenraad in het Drentse Smilde 10 januari 1946 dat voorname activiteiten van kerkdiensten en catechese doorgang hadden kunnen vinden, maar dat er van huisbezoeken weinig terecht was gekomen.

⁷ Oddink en Rodink, *Rondom Vrijmaking*, blz. 57.

Bij zoveel politieke hinder en sociale ellende was het begrijpelijk dat veel kerkleden en ambtsdragers kerkelijke kwesties van zich af schoven. De bevrijding bood dan niet langer een politiek of kerkelijk excuus voor onwetendheid.

Bevrijding in het zuiden in 1944

Dinsdag 5 september 1944 trilde de bevolking in het gehele land. De dag staat in de boeken genoteerd als "Dolle Dinsdag". Wild vluchtten NSB-ers en sympathisanten van de Duitse bezetting op fietsen en karren met wettige en onwettige bezittingen naar het oosten om in Duitsland een goed heenkomen te zoeken. Duitsers kregen ook de schrik in hun lijf. Sommige soldaten en officiers hoopten op spoedige terugkeer en thuiskomst, daar zij geen enkel vertrouwen hadden in Hitler en zijn rijk. Noodgedwongen was het dat zij de bezetting van dorpen en steden overeind hielden. Soms werkten ze heimelijk mee met Nederlanders die verzet pleegden, of werkten ze dat in de hand.

Op 'Dolle dinsdag' begreep men via verboden radioberichten uit Londen dat het Duitse rijk forse barsten, zelfs scheuren ging vertonen. Bij velen gloorde hoop op bevrijding.

Een diepe teleurstelling maakte zich meester bij velen toen bleek dat bevrijding niet werkelijk dichtbij was. De opmars van de Atlantische bevrijders was vóór de grenzen van ons land tot stilstand gekomen. Luchtaanvallen verhevigden.

Dijken en duinen van het eiland Walcheren werden zodanig verwoest dat de dorpen onder het zoute zeewater kwamen te staan. Veel groot en kleinvee verdronk, ondanks dat men het zoveel mogelijk naar vluchtplaatsen overbracht. Huizen en boerderijen verdwenen tot twee en een halve meter onder water, soms tot aan de nok. Voor verbindingen moest de bevolking zich behelpen met bootjes. Anderen werden opnieuw geëvacueerd wanneer men zich niet op zolders kon redden.

De inundatie luidde toch de bevrijding van het zuiden in: **6 november 1944** gaven de Duitsers Middelburg over. Geallieerden namen het Militaire gezag over in Zeeland, Brabant en Limburg. Maar Walcheren was zwaar getroffen en was voor een groot deel onder water verdwenen. Wie niet naar Middelburg of Brabant was geëvacueerd, hield zich na de bevrijding op zolderkamers in leven totdat de gaten in de dijken waren gedicht en het zoute zeewater verdwenen. Dijken, wegen en bruggen bleven soms nog onbegaanbaar. De verbinding verliep dus slecht tussen delen van ons land, vooral tussen noord en zuid. Reizen kostte daarom ook na de bevrijding veel tijd en rompslomp.

Kamper student Wim G. Raven ondervond dat in Eindhoven. Docent prof. Schilder vroeg hem voorlichtingsavonden te regelen ter bevordering van vrijmakingen in het zuiden. Raven schreef in juni 1945 enkele bezwaarden van wie hij adressen had. Hij vroeg br en zr Olthoff te Middelburg een auto te regelen om prof. Schilder uit Apeldoorn te kunnen ophalen, naar Eindhoven te gaan en vandaar naar Middelburg. Maar, schreef Raven, dan moest duidelijk zijn dat er een flink aantal mensen opdaagde, "zodat prof. K. Schilder niet spreekt voor een paar mensen". Hij slaagde er niet in vervoer te charteren ondanks een poging een auto van het militaire gezag te lenen. De datum werd verschoven naar 24 juli 1945 waar men samenkwam in het enige niet verwoeste kerkgebouw: de Oostkerk.

Het eiland Schouwen en Duiveland was in februari 1944 door de Duitsers onder water gezet en deelde niet in de bevrijding. Het bleef frontgebied tot de algehele bevrijding op 5 mei 1945. Het duurde ook toen nog lang voordat bevolking en predikanten terug waren op hun plek en het kerkelijke leven in uiteindelijk drooggevalen dorpen op gang kwam. Bevrijding bracht dus geen volledige bewegingsvrijheid. Dat leverde kerkelijke implicaties op.

Een illustratie vormt eerdergenoemd gezin van Willem Suurmond in Oost-Souburg. Met z'n achten deelden ze een zolderkamertje van het huis aan de Kanaalstraat. Anderhalf jaar lang zagen ze eb en vloed beneden aan zich voorbijgaan. Bij vloed konden ze in de tuin af en toe een haring vangen. Het was, vertelde Willem later aan zijn kinderen, een welkome aanvulling op het voedsel. Acht buizen van granaten werden aaneen gebonden om dienst te doen als een klein vlot. Vlak voor de bevrijding dwongen aanvallen hen het huis te verlaten. Ook de rest van de dorpsbevolking verzamelde zich 's nachts in de grote kerk. Dicht opeengepakt bracht men de nacht door. De volgende morgen waagden sommigen het naar huis te gaan. Daar vormden verwoestingen een trieste aanblik.

Het dorp lag vrijwel geïsoleerd van het noorden en westen van ons land. Daarom kon slechts br A.A. Los van de verontruste ouderlingen in Oost en West Souburg op de schaarse vergaderingen aanwezig zijn. Ouderlingen H.K. Allaart en J. Poppe bleven nog geïnundeerd. Zodoende ondertekende alleen br Los 20 juli 1945 een bezwaarschrift. Door gebrek aan mogelijkheden werd het niet door de raadsleden anders dan de predikant Th. H. van Andel gelezen. Voor de vergadering 30 juli 1945 konden in verband met het tijdstip van de vloed tot 's avonds negen uur de bestelde bootjes arriveren, waarom de broeders op dat tijdstip al naar huis moesten worden vervoerd. Uitgebreide discussies werden zodoende bekort.

In het dorp Vrouwenpolder, kerkelijk gestempeld door de Doleantie, werd student J.J. Arnold, een leerling van prof. dr K. Schilder beroepen terwijl het water ieder nog tot de lippen stond. Het duurde lang voordat het eiland droog viel. Op 21 juni 1945 schreef de 29-jarige Arnold die 16 november 1945 aan de gemeente zou worden verbonden, dat hij zich gehandicapt voelde: hij kon niet over zijn boeken beschikken. In dezelfde brief aan de heer C. van Moolenbroek bemoedigde hij de gemeente te Middelburg en gaf hij stem aan zijn intentie. Wij, stelde hij, "strijden voor de goede zaak, voor het Evangelie en de heerschappij van Christus tegen de revolutie in de kerk", wijzend naar de tegenstanders en de synode.

Ook na de bevrijding bemoeilijkten gebrekkige omstandigheden dus de opbouw van het kerkelijke leven.

Algehele bevrijding in 1945

Holland kampte met een verschrikkelijke hongervinter, vooral voorjaar 1945. Toen bleek de opmars van de Geallieerden nauwelijks meer te stuiten. Boven de grote rivieren kreeg het hele land **5 mei 1945** definitief zijn staatkundige en politieke vrijheid terug. We geven ook daarvan een korte indruk.

Het midden en noorden werden niet door watermassa's getroffen en minder met kapotte, onoverbrugbare moeilijkheden geconfronteerd. Rond Amersfoort en Utrecht, in het oosten rond Zwolle, Kampen en Enschede kon men spoedig de draad van het gewone leven weer oppakken.

Dat was zeker het geval in de omgeving van Assen, Groningen en Leeuwarden. Zo reisde de Groningse ds Douwe van Dijk zijn Friese geboortestreek vaak rond. Ook anderen gaven vanuit Kampen, vanuit de Amsterdamse VU en de Utrechtse synode voorlichting. K. Schilder kon zich in Groningen vrij bewegen. Dat gold predikanten in eigen steden en dorpen des te meer.

Ook tijdens de oorlogsjaren verliep het sociale en kerkelijke leven er vaak 'normaal'. Het kerkelijke leven in de oorlogsjaren kan achteraf dan ook niet alleen gedramatiseerd worden. Dat bewezen plannen tot uitbreiding van predikantsplaatsen en van gebouwen.

In Middelburg nam de kerkenraad zich in 1943-'45 voor het aantal predikanten met één te vermeerderen. In februari 1943 werd een derde predikantsplaats ingesteld. Daarop volgden pogingen voor een beroep. De dreiging kerkleden te verliezen door de kerkelijke kwesties kwam in die tijd dus ongelegen. Het aantal bezwaarden bleek naderhand evenals overigens ook in het Drentse Smilde minder groot dan de kerkenraad eerder had gevreesd.

In Haarlem hield de kerkenraad zich na 1941 bezig met uitbreiding van het aantal kerkgebouwen. Van de burgerlijke gemeente was een terrein in optie verkregen, gelegen voorbij de Jan Gijzenvaart, voor een vijfde kerkgebouw. Terugloop van kerkleden werd mede om die reden met argusogen bekeken.

De oorlogsjaren zetten op de meeste plaatsen het leven – ook kerkelijk - dus nergens stil, ondanks ellende die werd geleden. Maar de oorlog vergde strijd voor God, Nederland en Oranje. Het verscherpte een pro- dan wel antihouding en leverde een zwart-wit mentaliteit op van goed of fout.

Op zich waren conflicten geen ramp. Misschien hebben mensen deze nodig om scherp te blijven. Gezonde competitie kan immers mentale winst brengen. Kwaadwilligheid verwoest evenwel elke relatie.

Kerkstrijd behoefde dus op zich geen negatieve sfeer te scheppen, al had men andere dingen aan het hoofd dan nauwgezet de besluiten te volgen. Op het scherp van de snede kon men elkaar vanuit de Bijbel verrijken met nieuwe perspectieven. Maar we volstaan hier met enkele sociaal-politieke conclusies van de situatie waarin de kerkstrijd plaatsvond die vervolgens concrete aandacht verdient.

Conclusies als bespreekpunten

In de jaren 1942-'44 waarin belangrijke kerkelijke beslissingen vielen, was in Europa de lucht voortdurend zwanger van strijd. Maatschappelijk leverde het een gevechtshouding bij velen op: strijd tegen acceptatie van Duits gezag; gevecht om een rustig bestaan en als dieptepunt de hongervinter in Noord- en Zuid-Holland van januari tot april 1945.

Daar het maatschappelijk en kerkelijke leven als één geheel werd beleefd en aan het kerkelijke leven groot gewicht werd toegekend, verklaart dat de sfeer van strijd zich op het kerkelijk erf hevig intensiverde.

Zowel in de kring van ambtsdragers als van kerkleden dreigden arrestaties en ergere oorlogspanning. Het maakt begrijpelijk dat predikanten en hoogleraren zich niet ontzagen op de preekstoel ambtelijk van leer te trekken pro en contra synodebesluiten zonder dat ze de tijd namen om te overwegen hoe, en te bevorderen dat uitspraken gezamenlijk gedragen zouden worden. Tegelijk valt te verstaan dat velen kerkelijke kwesties van zich af schoven tot rustiger tijden.